

איך יכולה היתה העיר עפולה להיראות

זמנים, גיליון מיוחד: אבני שפה – התחלות אדריכלות בארץ ישראל
עורכת: מירי אילאי מלון. הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 128 עמ', 58.50 שקלים

חיים פיירברג

כתב העת "זמנים" הקדיש את גיליונו האחרון לדיון בראשית של האדריכלות בארץ ישראל. תרמו "אבני שפה: התחלות אדריכלות בארץ ישראל". את הבחירה בשם הסבירו העורכים האחרים, אפרת אבינוי ועמי שניער, כך: "אדריכלות כמו שפה (..) הגם שקיעה 'חומר ולבנים', אמנות ואומנות זו היתה מאז ומעולם כנואה נאמנה לערכים חברתיים, כלכליים ותרבותיים באדריכלות של ארץ הגירה נוסף עוד רכיב: המחת המתימר בין הור לבין הילדי; בין יבוא רעיונות, גישות ואפילו תזמרים מן החוץ, לבין הניסיון ליוקם מן המקום, וגם המאבק המממדי בין חזונות לשמורות, בין פיתוח לסגנון רות" (עמ' 14).

המאמר הפותח את החוברת, "אלטיגלנדל: העיר דות על פיתוח של יצירה כליאמנות למדיניות מעשית" מאת ר"ר איטה היינצה-גרינברג, דן במעבר מעיר טיפוסית באדריכלות לזו שאיפיינה את ההתיישבות הציונית בארץ ישראל מראשית המאה העשרים. אך בניגוד לאבן שפה, המקשרת בבירור בין מרחב עבר למרחב עתיד, הרצונל העולה ממאמר זה (וטמאמרם נוספים) הוא שלארץ ישראל הטרם צוינת אין בעד אדריכלי אמות. אם במשך החוברת תונכר אדריכלות אחת, זו בעיקר בריון על מוטיבים אנטימים שניכסה האדריכלות החדשה במגמה להמדת את העובדה שהחשך וזעזע אני ואפסי עוד.

מבחינת הדיון על תולדות האדריכלות בארץ יש ראל אין הגיליון ממש מהפך בגישה המקובלת ואין בו ריונים מעמיקים וכוללים על ההיסטוריה האדריכלית של ארץ ישראל בעת החדשה. כשלעצמו אין פסול בכך שראשית המאה העשרים נבחרה כקו ההתחלה של אסופה, זו שכן תיקוף הוא דבר מקובל בכתבי היסטוריה ולרוב הוא שרירותי. אך היה צריך להדגיש יותר (והדבר היה צריך להשתקף גם בשם שבחר לאי שופה) כי מדובר בריון בהיבטים שונים של ההיסטוריה האדריכלית היהודית-ציונית בשני העשורים הראשונים של המאה העשרים.

ההתייחסות המקובלת לזמן הבנוי הארץ-ישראלי, גם אם נבנת את המציאות האדריכלית של היישוב היהודי בלבד, מתעלמת גם באסופה זו במעט לגמרי ממקורות ההשפעה והרצונל המנחים של קבוצות שונות ותיקות שתורמו לבניו הארץ עוד לפני שפעילי ההסתדרות הציונית תקעו יתר במקום: מתרומתם של בני היישוב הישן, שנטשו את המרחב המוגן של העיר העתיקה בירושלים, ואת חזונת המגן של יפו ולודגומה, ואלצו לתת תשובות אדריכליות לשכונות שבנו ומתרחבתם של בני העלייה הראשונה מקימי המושבות.

מאמרו של ר"ר קובי פלר ("התנגדות ההיסטוריון לתוכנית הבנייה בליפתא", המקושר לצורך בשימור היישוב של הכפר הערבי והיהודי הערבים שחברו במלחמת העצמאות (מלחמת 1948), באמצעות התייחסותם, הוא בבחינת מעט המצביע על הצורך בריון אדריכלי-היסטורי מעמיק יותר. זאת, משום שגם בארץ ישראל הערבית חלו התפתחויות משמעותיות בגוף האדריכלי, למעט מבקרי המתרחש בארץ יש-אל היהודית, וגם הן ראיות להיסטוריוגרפיה ולריון.

ההתקרה הגדולה ביותר ל"אחר" היא דווקא בצירוף כשתות שות לדיון באדריכלות ארץ ישראל. ההבדל המרכזי-אידאולוגי שהכיר בנימין זאב הרצל היתה תנועה בעיצומה של מהפכה תעשייתית ועירונית מואץ, אך היתה עדיין ברובה חברה כפרית. באירופה ובארצות הברית רבים על הפרשנות האדריכלית של העיר החדשה, בעיקר לגבי הרג האדריכלי-הריצו שאפשר לוות בין ההגמנות השתורות של העירייה הפראי מחוץ לגוש המושב את האנטימיזם הכי פריט מאידך גיסא. עיר הגנים של אבנעור הווארד

(Howard) היא רק אחד הדגמים שהוצעו, ובמידה

רבה המפורסם ביותר. היינצה-גרינברג טוענת כי התלבטויות אדריכליות ליוו את התנועה הציונית משלהי ההוליים.

בעיני הרצל, חזון בניית-המחדש של ארץ ציון, שתואר בספריו, היה רק בגדר עקרונות מנחים לבניית של חברה חדשה, כולל קווים לדמות העירונית והכפרית של חברה היהודית המתחדשת. דגם העיר של הרצל היה אקלקטי במהותו, דגם "בעל אופי רב-תרבותי" (עמ' 8), וביקש לשלב טכנולוגיה ערכנית ומתקדמת עם סגנונות-בנייה אירופיים מגוונים לפי טעמו האישי. לדעתה, "האופי הלא-יהודי" (של המרחב ההרצליאני) עורר את ההתנגדות החריפה ביותר. בחנונה הציונית החדשה התמודדו שתי מערכות ערכים מעורפלות למדי: האחת של תרבות המערב, כפשוטן של המשכילים היהודים מרכז אירופה בשלהי המאה, המקדשת מושגים עוממים של נאורות ורצונות ומשלבת אסתטיקה כליאמנותית עם קדמה טכנולוגית לכדי דת המודרנה, המתאימה לדעתה להקמת מחדש של מולדת בלב המדבר האסייתי, מנגד,

הגיליון החדש והמעניין של כתבי-העת "זמנים" מוקדש לראשיתה של האדריכלות היהודית בארץ ישראל במאה העשרים

רחוב באזור התעשייה עפולה: תרשים של האדריכל ריכרד קאופמן, שנות ה-20 של המאה העשרה

חנה חברה מעבר לצורות החיצוניות של המבנה. באמצע את האסתטיקה המודרנית, כמו גם את חומרי הגלם ועקרונות הבנייה המקומית, הכריז ברודולף על הצורך להתחבר אל חוויות בנייה זו ולא לדחותה. הפך לטובת האסתטיקה המודרניסטית והעליונות הטיכנולוגית המערבית.

במפת המאה העשרים, ובעיקר בשני העשורים הבאים, ייצגה גישתו של ברודולף אנכרוניזם אדריכלי שאותו ניסה לקיים ולשמר דווקא באותה ארץ שהוציא קיומה שלהיה מעו המודרנה בלב הארץ. מבחינה זו הוא לא היה שונה מאדריכלים רבים באירופה ובארצות הברית שניסו באותן השנים, על ידי אימוץ ופיתוח סגנונות "ניא" למיניהם (קליסציון, דומיטציון, רנסאנס, גותי ועוד) למתן אל קצב השניונים, גם באסתטיקה אדריכלית וגם במהותה ההנדסית/טכנולוגית, ובעיקר בכשורה החברתית שלהם שהביא עמו המודרניזם.

מאמרים של מיכאל ליון רודר קרויאקר מש לימים מבחינות רבות את הקורס ודנים ממבט-על ובפרספקטיבה היסטורית בתולדות הרעיון לשל את "המרחב" במסגרת הבנייה הארץ-ישראלית (בעיקר היהודית) כחלק מהסגנון הייחודי המקומי.

מאמרו של ר"ר אינס ווגנר ("שילוש: חקר חלקי האדריכלות בארץ-ישראל") וגורית שלרביאפ ("פועלות החלוצות בשכונות גנים בורגניות: בית החלוצות ברחביה") מפים מקור אל שתיים מהאדריכלות הראשונה בארץ ישראל ובמדינת ישראל במשך כמה עשורים. אמנם שלרביאפ מספרת את סיפורו של בית

החלוצות מאז בנייתו וכל לגלגלי עד ימינו אלה, אך גיבורת המשנה כמאמר, האדריכלית ג'ניה אוורוד, שתיכננה ובנתה את הבית (1940-1943), היא גיבורה ראשית בגיליון המוקדש להתחלות ולפריצות דרך באדריכלות בארץ ישראל. יחד עם שילוש כהן, שהיתה מבוגרת ממנה אך פעלה במשך זמן רב במקביל לה, הטיבעו השתתפים חותם בלי ייחוח על הזנף הארצי בארץ. גולת הכותרת של פועלה של אוורוד היא עיצובה של כיכר ריונונג בתל אביב. בתכנון זה היא הפגינה שליטה מלאה בהתאמת קווי המתאר של הסגנון הבינלאומי מהבית הפרטי אל המרחב הציבורי, והביאה למיצוי את השילוב שבין הדיוק ללבן ובין הטבע לאורבניות.

אחר המאמרים החשובים בגיליון זה הוא בעיני מאמרו של האדריכל עמי שניער, "מאה שנים של תכנון גולת הכותרת של פועלה של אוורוד היא עיצובה של כיכר ריונונג בתל אביב. בתכנון זה היא הפגינה שליטה מלאה בהתאמת קווי המתאר של הסגנון הבינלאומי מהבית הפרטי אל המרחב הציבורי, והביאה למיצוי את השילוב שבין הדיוק ללבן ובין הטבע לאורבניות.

החזון האורבני של הרצל, בדבר עיר הנשענת על מיטב האמצעים הטכנולוגיים, מייצגת את הקרימה והמודרנה המערבית המיוחלת את המציאת האקולוגיה החברתית הציונית, השולבת היטב עם האוטופיות האורבניות של שלהי המאה ה-19, ובראשן חזון "עיר הגנים". שניער דן בניסיון לתכנן עיר יהודית הסמוכה על עקרונות אלה: עפולה. האדריכל ריכרד קאופמן היה הראשון שאיחד בשנות העשרים בין החזון והתיישבות של התנועה הציונית ומימושיו הוהל-קיים עד אז בארץ ישראל, לבין הצורך בגיוש תמונה תתי-שטחית כלולה. המאמר, הדן אמנם בתוכנית אב עירונית שלא מומשה אף פעם, מצביע על האתגרים הרבים שניצבו לפני הימים הראשונים בארץ שבה הם לא היו רלוונטיים ולכן חסרו. היכולת הווקית, הפיגנסית והדמוגרפית לשלב את המרחב האורבני המתיר כגן מסגרת התיישבותית כוללת.

בשנים 1920-1923 תוכנן קאופמן את נחלה את הרצליה ועוד; מעטים זכרים שהוא קרא לתכנן באותן שנים תוכנית אב לתל אביב, אך חקשו בינו לאבות העיר לא חלל ולמשימה נקרא מטייך גרס. השאק היסטורית בשנים 1923-1926 הוא עסק בתכנון עיר העתיד של התנועה הציונית, שנועד להיות המרכז האורבני של השאר שבעיני ההיסטוריה היהודית בעמק יזרעאל.

אתגר העיקרי היה להיות ארץ היערים המורכבים של העיר הספקולטיבית, משימה בלתי אפשרית שמלבחתי לה אינה אמורה ליפול על כתפיו של המתכנן. "כל קנה מידה, שהועמד בפני קאופמן על ידי מומיני התכנית (...)

אולי היה (התאגד) בלתי אפשרי; הקמת עיר שלמה, יש מאין, בתנאים של אי-ודאות מוחלטת" (עמ' 96).

את המעקב המרתק אחר התנגשות תוכנית לב-ניית עפולה אותה לקראים, ורק אציון שהוא ראה

מחונן עיר גנים לפי חזונו האורבני של אבנעור הווארד, ולא פורזר עיוני עם גנים כפי שרבים באי-פרישו או את המושג. עיר שאינה נרתעת, באמצעות תכנון אקולוגי נכון והפרדה ברורה בין פונקציות תפ-עוליות, לשלב גם תעשייה כבדה, דבר שנטפס על ידי קאופמן כחיוני ליישוב יהודי גדול באזור שהוא חקלאי מובהק, תוכנית העיר של כללה גם את כל האלמנטיים שארם משכיל מאורעות ראה כחיוניים להתגוררה של עיר ולחיי האדם העירוני בה, ובנייהם תיאטרות, מוזיאונים, כיכרות וגנים, וכמובן, כעיר יהודית, בית כנסת מרכזי, מסיבות רבות, גם פינגסיות, לא יצאה תוכנית לבסוף לפועל.

את עיקר הביקורת כלפי הנכתב באסופה שטח ת' לעיל: מצאתי את עממי לא אתה מייחל להרחבה נוספת במאמרים המרכזיים, ובעיקר להרחבת הדיון לתחומים נוספים ומהותיים, כמו אדריכלות של לא יהודים. עם זאת, לסיכום, כתב העת "זמנים" ממשיך להוכיח שאצטלה פופולרית וללא סכסוך של סממנים אקדמיים-מקצועיים, ניתן לפרסם חומר עיוני חשוב, ובאמת גבוהה, וזו שמירה על עקרונות מדעיים.